

OLLAR A PIÑEIRO HOXE: DE COETÁNEO A FIGURA HISTÓRICA

Ramón Villares

Hoxe é un día grande da cultura galega, é o Día das Letras Galegas. E por encomenda da institución académica vou falar dun grande da cultura galega, Ramón Piñeiro, a figura a quen a Academia acordou escoller como autor co que celebrar a festa deste ano 2009. Agradezo a oportunidade que os colegas de corporación me deron para intervir neste solemne acto, pero non estou certo de que as miñas palabras reflectan coa debida xustiza os méritos e a dimensión histórica que tivo Ramón Piñeiro, non só polas miñas limitacións, senón tamén pola propia diversidade e mesmo “porosidade” da obra escrita e oral de Piñeiro.

A escolla de Piñeiro resulta acaída coa efeméride que a preside, pois ocupou durante máis de vinte anos unha cadeira desta Real Academia Galega, sendo autor de textos (sobre a saudade, a cultura ou sobre a lingua) que contribuíron a definir unha nova idea de Galicia e unha nova praxe política na segunda metade do século pasado. Alén de académico e de escritor, el foi un membro moi activo do galeguismo político da postguerra e un grande mediador cultural a partir dos anos cincuenta, como espertador de vocacións literarias e culturais galeguistas, ao modo que se ten chamado “socrático” e que eu chamaría de mellor gana “institucionista” ou “gineriano” (polo de Giner de los Ríos). E foi tamén un referente activo e moi invocado nos tempos da transición democrática. A súa obra non foi de creación, senón de reflexión e de acción, pero iso non lle quita un adarme de valor.

Alén de acaída ao sentir desta celebración, esta escolla foi tamén oportuna, porque non só axuda a que se coñeza mellor a obra de Piñeiro –edición de textos, epistolarios, biografías...– senón que tamén vai contribuír a espir a súa figura dalgunhas roupaxes que non lle aquelan moito, construídas especialmente a partir dos anos setenta e movidas polas opcións estratéxicas que na acción política tomou Piñeiro e boa parte do grupo que formaba o chamado –non sei ben porqué– “galeguismo histórico”. Non avogo por pasar por alto este treito da biografía de Piñeiro, porque forma parte esencial da Galicia autonómica na que vivimos. Pero si avogo por comezar a analizar a Piñeiro non como un **coetáneo** que interpela de modo directo e persoal e que obriga a tomar posición a favor ou contra, senón como unha **figura histórica**. Como coetáneo, foi espello de condutas para uns e fonte de erros para outros. Como figura histórica, esta ollada moral sobre Piñeiro ten menos importancia e, no seu canto, a súa biografía e a súa obra escrita ou “socrática” serán achegas básicas para un debate necesario, feito con rigor intelectual, sobre a historia política e cultural da Galicia da segunda metade do século XX.

Desde logo, este é un programa que non se pode colmar nunha intervención deste estilo. Falla aínda moito por coñecer sobre o propio Piñeiro e son abondosos os clichés ou estereotipos que remanecen sobre algunhas das súas ideas máis coñecidas (e, talvez, menos felices) da súa acción política, nomeadamente nos tempos da transición democrática. Somos tamén moitos os que o tratamos e coñecemos de forma persoal e que nos educamos sentimentalmente –a favor ou en contra– ao seu carón ou baixo unha vaga influencia do seu maxisterio e das súas opinións. Pero parece claro que son chegados os tempos de deixar á beira do camiño a “*contrafigura*” forxada arredor de Piñeiro e colocar a súa “*figura*” no marco máis amplo da historia da Galicia do século XX.

De acordo con este presuposto, tratarei de evocar aquí algúns fitos da súa biografía e tentarei deitar sobre Piñeiro unha ollada –palabra da que tanto gostaba o noso home-naxeado– desde unha perspectiva de historiador, no duplo obxectivo de deixar algunha constancia de **quén foi** Piñeiro e, tamén, de **qué foi** Piñeiro.

* * *

Quen foi Piñeiro é asunto relativamente doado de saber, entre outras cousas, polo coitado que o propio protagonista e algúns dos seus máis fieis amigos e discípulos puxeron en construír un relato biográfico acaído. As notas autobiográficas tituladas *Da miña aco-danza*, as conversas mantidas na súa mítica “mesa-braseiro”, as gravacións e notas que Carlos Casares foi recollendo aos poucos, a inxente correspondencia epistolar e os testemuños de ducias de entrevistas ou perfís biográficos enchen moitas páxinas, por máis que moitas delas sexan aínda documentación inédita ou pouco coñecida. O esencial da súa peripecia biográfica é coñecido, pero non podo evitar chamar a atención sobre algúns puntos do seu percurso vital, para dar idea cabal da súa figura e da súa relevancia.

Nado nestas terras de Láncara, no seo dunha familia campesiña non especialmente abastada, foi quen de adquirir unha educación formal e regulada superior á de calquera neno de aldea. Na alborada aberta pola II República, comezou Piñeiro a súa actividade cultural e política no campo do galeguismo, padecendo notables riscos persoais a partir de xullo de 1936. A guerra civil non lle mellou miga do seu carácter, pero a “longa noite de pedra” aberta coa ditadura franquista mudou de vez a vida de Piñeiro, como a de tantos dos seus amigos e dos seus mestres (cando sobreviviron). Con todo, desde os anos corenta ata a súa morte, a biografía de Ramón Piñeiro estivo marcada por unha actitude de compromiso con Galicia e de apostolado en favor da súa cultura e da súa lingua, que fixo del un referente moral e político, máis do que propiamente intelectual, para varias xeracións de galegos. Tres momentos marcan fondamente a súa biografía: 1936, cando lisca, con fortuna que nunca negou, das gadoupas da represión ou da morte; 1946, cando desenvolveu unha das tarefas máis relevantes de toda a súa executoria política, como foi a negociación da entrada de Alfonso R. Castelao como ministro *galeguista* (e

non “galego”, que galegos houbera xa ben deles) no goberno republicano no exilio para, aos poucos días, ser detido; 1980, cando a través de Realidade Galega, axuda a reconducir o proceso de elaboración do actual Estatuto de Autonomía.

Foi tamén, e sería descortés que non o dixese aquí, o primeiro presidente do Consello da Cultura Galega, elixido polos seus membros no outono de 1983. Piñeiro, que non fora o promotor directo desta institución (o responsable político fora o conselleiro Filgueira Valverde), considerouna como propia pois, como di nunha carta coetánea dirixida a un mozo lugués que o felicitara polo cargo, trátase dunha institución “independente e sen funcións de goberno, pero que ten a responsabilidade de se ocupar da conservación e promoción da nosa cultura”. Grazas á súa autoridade intelectual e moral, o Consello adquiriu un perfil moi preciso no entramado institucional da autonomía galega e comezou a definir o seu espazo de acción, con iniciativas como a celebración de grandes congresos internacionais dedicados a figuras como Rosalía de Castro ou Ramón Otero Pedrayo. Un bo principio para unha longa travesía.

Alén destes cargos e dos lances persoais padecidos, o máis relevante de Ramón Piñeiro foi –xa se dixo– a súa condición de guieiro político e cultural do galeguismo, desde os anos cincuenta ata os oitenta. Na súa condición de líder de toda unha xeración, foi unha persoa de ideas firmes, sostidas en ocasións a contracorrente, que non deixou indiferente a quen o coñeceu e o tratou. Tivo e ten moitos adeptos, mesmo incondicionais, e tamén críticos, non desprovistos de reaccións destemperadas. Se a grandeza dun individuo se mide pola importancia e número dos seus seguidores (incluídos aquí os críticos), a figura de Piñeiro non foi das pequenas.

A súa obsesión por marcar espazos e fixar estratexias para a acción política estendeuse a outros campos, como os literarios e mesmo os estéticos. Rexeitou con decisión o imperante realismo social da época e polemizou, entre outros, con Luís Seoane sobre as relacións entre a cultura e a política. Estes debates, moi propios dos tempos da “guerra fría” e do éxito dos intelectuais comprometidos ou *engagés*, seguiron vivos durante varios lustros, nunha confrontación entre o “culturalismo” ou a prioridade da política, que directamente remitían á figura de Piñeiro. Nese medio ambiente intelectual tivo lugar a educación sentimental de varias xeracións galeguistas, incluídas as chegadas á vida pública nos anos setenta e oitenta...

* * *

Alén destas notas biográficas, que dan conta sumaria de quen foi Piñeiro, cómpre dicir algo sobre **qué foi** Piñeiro, nunha perspectiva de longo prazo da cultura galega do século XX. Desde logo, a súa influencia foi superior non só á súa obra escrita, senón tamén á que podería derivarse da súa situación persoal. É ben sabido que el foi unha persoa modesta, de extracción social humilde, sen apenas relevancia social e económica. A

diferenza de moitos dos dirixentes que leva tido en toda a súa historia o galeguismo cultural e político, Piñeiro nin foi profesor, nin naceu en pazo ou casa grande, nin tivo fortuna de seu. Foi un talento formado en grande medida de forma autodidacta, que logrou ser o primeiro guieiro importante do galeguismo de orixes campesiñas. Un “campesino ilustrado” –e collo a expresión da recente tese de Miguel Barros- é definición ben acaída para Ramón Piñeiro.

Desde este duplo perfil –orixes populares, liderado fundado na racionalidade ilustrada- pódense entender algunhas ideas fortes da obra e do legado de Piñeiro. Entre estas ideas, hai unha que merece ser subliñada: trátase da súa concepción de Galicia e a súa apelación a algúns valores culturais do pobo galego, como é a súa lingua, que resulta moi oportuno traer hoxe a colación.

De todo o grupo xeracional que coñecemos como “grupo Galaxia”, Piñeiro foi quen mellor elaborou unha certa idea de Galicia que, non sendo rupturista coa tradición da preguerra, supuxo uns cambios moi notables na concepción de Galicia e, naturalmente, nas súas consecuencias políticas. Neste sentido, podería dicirse que Piñeiro foi unha sorte de Xano bifronte. Tivo unha clara posición de *epígono* da tradición cultural e política na que se formou intelectual e sentimentalmente, que foi a da Xeración Nós, do Seminario de Estudos Galegos e a do Partido Galeguista da época republicana, na súa variante máis democrática e federalista. Pero tamén foi o *pioneiro* dunha nova idea de Galicia e, sobre todo, dunha nova praxe política que non só rompeu con aquela tradición, senón tamén coas xentes do exilio e mesmo coas novas formas de expresión política do nacionalismo organizado a partir dos anos sesenta.

A súa idea de Galicia tiña un fondo idealista e unha influencia de raíz herderiana, que podería resumirse no coñecido concepto da **nación-cultura**, fundado en valores orgánicos historicamente dados, como a lingua e a cultura, que son a expresión dun *volksgeist* ou espírito popular. O razoamento un pouco circular, segundo o cal a cultura define a existencia dun pobo e aquela só pode ser unha creación dese pobo -que xa se atopa en Johan G. Herder-, tamén aparece en moitos textos de Piñeiro. Un dos máis contundentes é o relatorio que, avalado coa sinatura dos seus membros de xeración, escribe Piñeiro para o Primeiro Congreso da Emigración Galega, celebrado en xullo de 1956 na cidade de Bos Aires, no que textualmente se di (e cito), que

...a existencia de Galicia como *pobo* maniféstase na existencia de Galicia como *cultura peculiar*. O que nos da dereito a séremos considerados como unha unidade viva e diferenciada dentro do conxunto europeo é o séremos unha unidade cultural. O ser de Galicia depende da súa pervivencia como cultura

Como fixera a xeración Nós, tamén Piñeiro acude ao concepto de cultura como idea forte para a definición da identidade de Galicia. Pero fronte á posición dos seus devanceiros, os elementos predominantes non son a Raza nin tampouco a Terra e menos a reli-

xiosidade. O referente clave é a Lingua, que na cosmovisión piñeiriá se converte no eixo da súa definición da “alma” ou “ser” de Galicia. Tamén neste punto se percibe claramente a influencia de Herder, para quen a lingua era un elemento esencial para fixar a pertenza do individuo a un grupo. Na definición antropolóxica da humanidade, Piñeiro chegou a contraponer ao *homo sapiens*, a idea do *homo loquens*. Somos porque falamos e, en segundo lugar, somos porque pertencemos a unha cultura e temos capacidade para recordar: lingua e memoria, que diría o filósofo actual Emilio Lledó. Hai unha pasaxe que transita desde a concepción barresiana –e oteriana– da “terra e dos mortos” cara a unha concepción menos panteísta e historicista, na que a lingua se volve pedra angular.

A “lingua, sangue do espírito” é un dos seus primeiros textos sobre a materia, escrito por Piñeiro en 1952. *A lingoaxe a as lingoas* foi o seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, en 1967. Unha mesma idea percorre ambos os textos e non está de máis lembrala no día de hoxe: “un pobo ten alma de seu cando posee un idioma, cando fala nunha lingua propia”, di Piñeiro en 1952. E remacha a mesma idea en 1967, asentando que “o pobo é unidade natural de convivencia; a *cultura* é a súa forma e a *lingua* é o seu vehículo”. Tradición ilustrada en estado puro, aínda que beba claramente do que Isaiah Berlin ten chamado a “contrailustración”, de procedencia basicamente tedesca.

Piñeiro foi, para dicilo en poucas palabras, o paladín da filoloxización do discurso galeguista, no que a lingua substitúe á Raza murguiana e á Terra risquiana e oteriana. A lingua é o punto de encontro do individual e do colectivo que tanto obsesionaba a Piñeiro, pois a lingua é falada polos individuos pero creada polo pobo, pola comunidade. Non hai, segundo el, mellor sinal de identidade pois ten o seu fundamento nunha conciencia individual e nuns valores espirituais de natureza comunitaria. Dito nas súas propias palabras, o idioma é “a máis grande creación cultural colectiva” dun pobo, pero tamén é un elo de irmandade entre todos os seus membros, que posúen –e usan– a lingua de forma individual.

Penso que nesta idea forte da concepción de Galicia como un pobo que ten uns atributos culturais específicos está o cerne do pensamento de Piñeiro e, talvez, a súa dupla condición de raíz campesiña e popular e a súa mentalidade ilustrada. Transmitir estes valores ás novas xeracións, alentar a aparición de cultivadores da lingua e estudiosos da filoloxía galega, fomentar publicacións en lingua galega, todo iso forma parte dun programa de *regaleguización* de Galicia e de fortalecemento da súa identidade cultural, que Piñeiro practicou durante toda a súa vida, alomenos desde a súa chegada a Compostela a principio dos cincuenta. Desde este punto de vista, o seu desprezo da política partidaria e a súa convicción no poder case taumatúrxico do creador de arte, do autor literario, do investigador da realidade económica e cultural do país, non fixo senón reforzar esta concepción de Galicia como un pobo creador dunha cultura específica e non como nación política. A este esquema de pensamento se subordinaba a súa praxe política.

* * *

Comezo a virar cara ao final da miña intervención cunha nova ollada a súa executoria vital, porque pode ser un exemplo de conduta para unha sociedade coma a presente, tan abaneada polo egoísmo e a procura desenfreada do éxito a calquera prezo. Piñeiro foi xustamente exemplo do contrario: unha figura que fixo da modestia persoal e do rigor moral, bandeiras da súa existencia. Non pretendeu prebendas nin bens de fortuna. A súa fortuna estaba noutro lugar, na peculiar trabe de ouro das súas virtudes intelectuais e políticas, na súa conduta e na súa capacidade de sedución persoal, desde estudantes universitarios ata líderes sociais e empresariais, cun único obxectivo: Galicia e o seu porvir. Se hai algo que abrolla de forma sistemática nos seus textos e no seu fecundo epistolario é a decisión de **transmitir** á posteridade un legado recollido en tempos adversos, que debía ser o patrimonio comunal das novas xeracións. Esta foi a idea esencial de Piñeiro e, como corresponde a figuras históricas relevantes, abonda con ter unha idea certa e precisa, pero **unha soa** (a xente común ten moitas, pero múdaas decontino) para que a obra desa figura sexa certamente fecunda.

Aquí está unha das razóns da súa feliz posteridade. O seu nome e mesmo algunhas das súas mensaxes seguen estando presentes no debate cultural e político actual. E algunhas das súas ideas sobre a identidade de Galicia, o valor da democracia como sistema político ou a súa apelación sistemática ao europeísmo (que non á europeización), seguen a ter hoxe non só vixencia senón mesmo interese para a construción da Galicia do século XXI. As súas ideas anticomunistas ou a súa defensa dunha identidade galeguista –e non nacionalista– de Galicia poden ser analizadas e discutidas en termos de historia política ou cultural, pero non desprezadas por razóns de natureza moral. A explicación dos acertos e dos erros de Piñeiro agora xa importa menos do que desentrañar as razóns que marcaron a súa conduta individual e avaliar as súas accións no seo do contexto no que se produciron.

Piñeiro xa non pode ser ollado coma un coetáneo, coma se seguise a ser a razón dos nosos fracasos colectivos e a causa última dos nosos males políticos. Tampouco como o recurso instrumental para a xustificación das máis variadas posicións políticas ou culturais. É tempo de que construamos unha nova ollada, non só sobre Piñeiro, senón sobre a evolución da resistencia cultural do galeguismo e o seu papel na transición democrática e na construción da autonomía, despois de case vinte anos do pasamento de Piñeiro e de máis de trinta da chegada do réxime autonómico nas súas primeiras xeiras. É probable que aqueles nosos devanceiros collesen vieiros equivocados, pero tampouco está claro que todos os actores políticos e institucionais daquela altura atinasen en todo canto facían. Este é o debate que temos a obriga de abrir hogano, no marco desta homenaxe a Piñeiro, para que as novas xeracións, libertadas dos prexuízos e das pantasma que nos moveron a nós, coñezan mellor a matriz moral da Galicia na que vivimos, que non

foi resultado do azar ou dunha conspiración estraña, nin tampouco un benfeito caído pola lumieira do noso fogar comunal. Foi obra humana.

O paso do tempo ten algunhas vantaxes. Unha delas, que as cinzas dos mortos xa non tisan as caras dos vivos, porque aquelas vidas xa se volveron sombras. E con esta reflexión realista propia do oficio de historiador, dou cabo á miña intervención cun comentario inspirado nunhas das formas máis vigorosas da comunicación actual, como son os blogues. Nun deles, escrito hai poucos días por un culto analista da política e da cultura galega, chamado “De paso”, atopei unha reflexión moi acaída ao caso que nos ocupa. A propósito dun experimento realizado nos EE.UU. nos anos setenta do pasado século, no que un texto “cego”, isto é, sen mención de autoría (que, na realidade, era de George Washington) foi considerado de forma maioritaria como pertencente ao Manifesto Comunista, cabe preguntarse a quen lle atribuiría un lector galego de hoxe un texto coma o seguinte –e nesta escolla apártome da suxerencia do propio autor do blogue– (e cito):

Cada pobo crea o seu idioma propio. Si os idiomas son entre si distintos é porque tamén o son os pobos que os crean. Así, cada [idioma] nútrese desde o comenzo da sustanza espiritoal do seu pobo a través dunha auténtica, dunha verdadeira comunión. Os que son irmáns na lingua son tamén irmans no espírito. Por eso resultará sempre que toda persecución a un idioma, veña de onde veña, será un crime espiritoal do que han de arrenegar totalas almas nobres [...]

Non me atrevo a apuntar posibles autorías –desde logo, non podería ser do Manifesto comunista–, pero talvez non se lles ocorrese a moitos lectores que este texto saíse da pluma de Ramón Piñeiro. Pois de Piñeiro é. Escrito en 1952, logo recollido no libro *Olladas no futuro*. En todo discurso hai algunha perla; en todo texto, sentidos agachados que o tempo axuda a descubrir. Nos discursos e nos textos de Piñeiro podemos atopar aínda firmezas útiles e significados novos para un problema esencial, que é o de saber quen somos para sermos máis dignos...